

Türk - Rum İş Gücünde Dönüşüm: Cumhuriyetin İlk Yılları

Meltem TEKEREK

Dr., Millî Eğitim Bakanlığı

E-Mail: meltemtekerek@gmail.com

ORCID ID : 0000-0001-5212-5313

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 06.10.2019 Kabul Tarihi / Accepted: 26.02.2021

ÖZ

TEKEREK, Meltem, **Türk-Rum İş Gücünde Dönüşüm: Cumhuriyetin İlk Yılları**, CTAD, Yıl 17, Sayı 33 (Bahar 2021), s. 35-66.

Osmanlı'da sermayenin ve emeğin büyük çoğunluğu gayrimüslim azınlıkların ve yabancıların elinde idi. Gayrimüslim azınlıklar arasında en büyük oran ise Rumlara aitti. Kurtuluş Savaşının başarıya ulaşmasından sonra bu durumun değiştirilmesini sağlayacak ekonomi politikaları uygulanmaya başlanmıştır. Cumhuriyetin ekonomi politikalarını belirleyecek olan İktisat Kongresi'nde sermayenin yanında emeğin de millileştirilmesi yönünde bir karar alınmış, bu bağlamda Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Türkiye'ye istediği dönüşüm ortamını oluşturmada katkı sağlamıştır. Lozan Antlaşması'nın azınlık haklarına ilişkin ortaya koyduğu hükümler ve 1924 Anayasası gayrimüslim Türk vatandaşlarının haklarını güvence altına alsa da emeğin millileştirilmesi yönünde 1923 yılından itibaren başlayan çalışmalar, çeşitli düzenlemelerle daha sonraki yıllarda da devam ettirilmiştir. Çoğunluğu mübadele uygulamasının sonucu olan göçlerle sermaye sahibi tüccar ve sanayiciler, çeşitli meslek gruplarına ait nüfus ve çeşitli iş kollarındaki işçiler Türkiye'den ayrılmıştır. Mübadele sonrası yabancı imtiyazlı şirketlerdeki idari işler ve diğer ofis işlerinde ücretli çalışanların Türk ve Müslüman unsurla ikamesi fiili ve yasal baskılarla

gerçekleşmiştir. Bu baskılar serbest meslek sahibi çalışanları da kapsayacak şekilde dir. Tarım kesimindeki iř gücünün çoğunluğunun da değişimi mübadele hükümlerinden kaynaklanmış, Türkiye açısından görel i birtakım olumsuzluklar yaşansa da bu olumsuzluklar kısa bir sürede giderilebilmiştir. Dolayısıyla 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Türk çalışma hayatı açısından sadece sermayedar sınıf değil çalışan sınıf açısından da tüm iř gücüne yönelik kapsamlı bir dönüşümü içermektedir. Buradan yola çıkılarak, Cumhuriyetin ilk yıllarında çalışan kesim açısından Rum iř gücünün Türk iř gücü ile değişim süreci çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Makalede bu değişim süreci Türkiye açısından; Devlet Arřivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi belgeleri, resmî yayınl ar, süreli yayınl ar ile konuyla ilgili diğer kitap ve makalelerden yararlanılarak analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk, Rum, Mübadele, İř gücü, Millileştirme.

ABSTRACT

TEKEREK, Meltem, **Transformation in the Turkish-Greek Workforce: The Early Years of the Republic**, CTAD, Year 17, Issue 33 (Spring 2021), pp. 35-66.

The vast majority of capital and labour were in the hands of non-muslim minorities and foreigners in the Ottoman Empire. The largest proportion of non-muslim minorities belonged to the Greeks. After the War of Independence succeeded, economic policies that would change this situation started to be implemented. In the Economic Congress which would determine the economic policies of the Republic, a decision was taken to nationalize labour as well as capital. In this context, the Turkish- Greek Population Exchange contributed to Turkey about creating the transformation atmosphere it wished. Although the provisions of the Lausanne Treaty on minority rights and the 1924 Constitution guarantee the rights of non-muslim Turkish citizens, the efforts for the nationalization of labour, which began in 1923, were continued in the following years with various regulations. Merchants and industrialists having capital, population belonging to various occupational groups and workers on various line of business had left Turkey through migrations most of which was a consequence of Population Exchange. After the Population Exchange, the substitution of wage-earners with Turkish and Muslims constituent in the administrative and other office affairs of foreign privileged companies was realized under actual and legal pressures. These pressures covered the self-employed, too. The transformation of majority of the workforce in the agriculture sector originated from the Population Exchange provisions; although there were some relative negativities in terms of Turkey, these negativities could be eliminated in a short time. Therefore, the Turkish-Greek Population Exchange of 1923 included a

comprehensive transformation towards the entire workforce with respect to Turkish working life as regards not only the financier class but also the working class. Accordingly, the process of substituting the Greek workforce with the Turkish workforce from the point of the working class in the first years of the Republic forms the subject of the study. In the article, this process of transformation has been attempted to be analyzed in terms of Turkey by utilising Directorate of State Archives Republic Archive documents, official publications, periodicals and books and other articles on the subject.

Keywords: Turkish, Greek, population exchange, workforce, nationalisation.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğunun çok uluslu demografik yapısı özellikle Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan gelişmeler nedeniyle değişmeye başlamıştır. Henüz Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce 1906 yılındaki nüfus sayımına göre Türkiye sınırları içinde yaklaşık bir sayıyla 15.000.000 kişi vardır. Bu nüfusun %10'u Rum, %7'si Ermeni, %1'i Yahudi, geri kalanı Müslümandır. Müslüman nüfusun 1914 ile 1922 yılları arasında %18'inin öldüğü tahmin edilmektedir. Ermeni nüfusun bir kısmı 1915 yılındaki olaylar sonucu zorunlu olarak göç etmiş veya ölmüştür. Rum nüfus bu yıllardaki ölüm olaylarından daha az etkilenmiştir.¹

1919-1922 yılları arasında Anadolu'da 8 milyon civarında Müslüman, 1,5 milyon kadar Rum, 1,2 milyon Ermeni ve yarım milyon kadar Yahudi, Levanten, Süryani ve yabancılardan oluşan toplam 11-12 milyon insan olduğu tahmin edilmektedir. Ülkenin çeşitli bölgelerine dağılmış olan Rumların büyük bir kısmı Ege Bölgesi'nde, bir kısmı İstanbul, Boğazlar ve İzmir çevresinde, bir kısmı da Karadeniz, Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'da yerleşmiştir.²

Bahsedilen nüfus yapısına çalışma hayatının her iki tarafı açısından bakıldığında; 1913-1915 sayımına göre ülke sanayinde Rumların payı %50, Ermenilerin payı %20, Türklerin payı %15, yabancılardan oluşanların payı %10, Yahudilerin payı %5'tir. Aynı sayıma göre emeğin %60'ı Rum, %15'i Ermeni, %15'i Türk, %10'u Yahudilerden oluşmaktadır. Yani sanayinin henüz gelişmediği

¹ Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey*, First Published by Verso, London- New York, 1987, s. 79.

² Pallis, bu bilgiler için başvurduğu kaynakların verilerini 1912'de Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan bir sayımın sonuçlarına dayandığını bildirmiştir. Alexander Anastasius Pallis, *Yunanlıların Anadolu Macerası 1915-1922*, Çev. Orhan Azizoğlu, Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1997, s. 47-48.

Osmanlı'da, Rum nüfus hem girişimciler hem de çalışanlar açısından en büyük paya sahiptir.³

Bu durumun farkında olan İttihat ve Terakki Partisi yetkilileri ekonomik alanda şu üç sorunla karşılaşmışlardır: Birincisi ülkeyi yabancı sermayeye bağımlı kılan şartları ortadan kaldırarak millî bir ekonomi yaratmak; ikincisi ülke ekonomisini ellerinde tutan azınlıkların ve yabancıların yerine Müslüman Türkleri geçirmek; üçüncüsü halkı tarım dışında ticari, sınai alanlardaki işlere girişmeye teşvik etmek.⁴

İttihat ve Terakki Partisi yönetimi bu sorunları çözmek üzere birtakım adımlar atmışlardır. Balkan Savaşlarının neden olduğu acı tecrübeler ve halk arasında azınlıklara karşı artmaya başlayan olumsuz tepkiler, İttihat ve Terakki yönetiminin millî ekonomi politikasını uygulaması yönünde teşvik edici olmuştur. Türk ve Müslüman unsurları girişimci olmaları için teşvik eden İttihat ve Terakki; millî şirketlerin kurulmasında girişimciye destek olmuş, koruyucu gümrük duvarları sağlamış ve savaş süresince yabancılara garanti edilen ekonomik ayrıcalıkları kaldırmıştır. Bu çalkantılı dönemde aceleyle bir dizi yeni kanun ve yönetmelik hazırlanmıştır. Örneğin Mayıs 1915'te ticari yazışmalarda Fransızca veya İngilizce kullanımını yasaklayan "dil reformu" uygulamaya konulmuştur. Bu uygulama, hükûmetin eğitilmiş Türklerin özel şirketlerde istihdamını artırma girişimlerinden biridir. Uygulama aynı zamanda Türkçe konuşmayan veya Türkçe yazmayan Levanten nüfusu da bertaraf etmeye yöneliktir. İttihat ve Terakki yönetimi Türklere ekonomide yer açabilmek için, yabancı şirketleri idare meclislerinde belirli sayıda Türk vatandaşı çalıştırmaya kanunla mecbur hale getirmiştir. Osmanlının savaşa girişi henüz gelişme aşamasında olan Müslüman ticaret burjuvazisinin büyümesi için oldukça elverişli koşullar yaratmıştır. Bu durumu değerlendiren İttihat ve Terakki, yeni doğmakta olan burjuvaziyi belli başlı kamu tesislerini onlara tahsis etmek gibi bazı yollara başvurarak kayırmacılık yapmak suretiyle desteklemiştir. Kentli esnafları ve zanaatkârları da pazarı kontrol edip fiyatları düzenleyecek olan derneklerde örgütlemiştir.⁵ Bunların haricinde İttihat ve Terakki millî ekonomi alanında yerli teşebbüsleri desteklemek üzere 4.000.000 TL sermayeli bir banka kurulmasını, kooperatifler kurulmasını ve ekonomik amaçlara hizmet edecek diğer kurumların açılmasını sağlamıştır. Yeni yerli teşebbüsün tanıtımı

³ Ahmet Emin Yaman, *Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi (1919-1922)*, Betik Yayıncılık, Ankara, 1998, s. 59.

⁴ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi-Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, 6. Basım, İstanbul, 2015, s. 171-172.

⁵ Ayhan Aktar, "Conversion of a 'Country' into a 'Fatherland': The Case Of Turkification Examined, 1923-1934", *Nationalism in the Troubled Triangle: Cyprus, Greece and Turkey*, Ed. by Ayhan Aktar and others, Palgrave Macmillan, 2010, s. 28-29.

yapılmıştır. Azınlıkların mağazalarının boykot edilerek, Türklere ait ticari kuruluşların iş hacminin artırılmak istenmesi de bu döneme rastlamaktadır.⁶

Avcıoğlu'nun Fransız tarihçisi Driault'tan aktardığına göre "1910'dan itibaren Genç Türkler, bütün imparatorlukta Rum malı ve Rum tüccarı avına başladılar...Rum reyayı ezmek ve bütün imparatorlukta Rum ticaretini öldürmek söz konusuydu." ABD Büyükelçisi de "Türkler, İzmir'deki bütün yabancı kurumlardan Rum personeli kovup yerlerine Müslüman personel almalarını istediler" demektedir.⁷

Karpat'ın ifadesiyle "Jön Türklerin devletçilik, liberalizm ve milliyetçilikten karma, çelişik ekonomik zihniyeti" Cumhuriyet döneminde tam gelişme gösterecek bir ekonomik yaklaşım ve politikanın yolunu açmıştır. Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinin karşılaştığı ekonomik sorunlar İttihat ve Terakki dönemiyle karşılaştırıldığında benzerlikler göstermektedir. Ama yeni rejim bu sorunların çözümü bakımından daha elverişli bir durumdadır.⁸ Bu şartlar altında, ülke ekonomisindeki yabancı iş gücü 1930'lu yılların sonuna kadar kademeli olarak azalmış ve bu durumdan özellikle Rumlar etkilenmiştir. Bu makale ise Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde yukarıda bahsedilen bakış açısı doğrultusunda gerçekleşen dönüşümün ülkedeki mevcut Rum iş gücünü nasıl etkilediğini açıklamaya yöneliktir.

İş Gücü Dönüşümünü Hazırlayan Ortam

A. Hamdi Başar'ın naklettiği bilgilere göre Kurtuluş Savaşı henüz kesin zafere ulaşmadan önce İstanbul'daki ticaret hayatına gayrimüslimlerin hâkim olmasından rahatsızlık duyan tüccarlar tarafından gerçek amacı gizlenmiş bir teşkilat kurulmuştur. Teşkilat, 1922 yılı haziran başında "Türkiye İktisadi İstihbarat ve Neşriyat Merkezi" adıyla faaliyete geçmiştir. Bu anonim şirketin "Türk Ticaret Salnamesi" adlı bir eser yayınlamak gerekçesiyle yaptırdığı iki üç aylık bir çalışma İstanbul piyasasının durumu hakkında bilgiler sunmaktadır. Çalışma hayatının tüm alanlarına gayrimüslimlerin ne oranda hâkim olduklarına dair bilgiler içeren bu raporda çalışan kesime yönelik birtakım tespitler de yer almıştır. Örneğin Türklere ait tek sigorta şirketi olmadığı gibi çalışanlar arasında hademelikten daha fazla yükselebilmiş Türk'e rastlanmamıştır. İstanbul'da şehir hizmetleri (su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay, tünel gibi), ülkede demiryolları, madenler, tütün inhisarı gibi işler imtiyazlı ecnebi şirketlerin elindedir. Bu şirketlerde müdür ve birinci sınıf memur olarak hiçbir Türk yer almamaktadır. Yine de zaman zaman bu şirketlerin hükümetle hoş geçinmek için iltimaslı bazı Türkleri görevlendirdiği de görülmüştür. Şirketlerde Türk

⁶ Karpat, *age.*, s.172.

⁷ Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi- 1838'den 1995'e Üçüncü Kitap*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 1108-1109, 1112.

⁸ Karpat, *age.*, s. 172-173.

olarak çalışanların en yüksek derecesi diğerlerinin en düşük seviyesinin de altındadır. Örneğin tramvaylarda vatmanlar, trenlerde kondüktörler arasında az sayıda Türk'e rastlanmaktadır. İşçilerin, hademelerin çoğu Türk'tür. İstanbul'da atlı tramvaylarda atları süren Türk, tramvayda bilet kesen Rum veya Ermeni'dir. İmtiyazlı ecnebi şirketlerdeki işçiler, hele Türk olanlar tam bir sömürge halkı gibi kullanılmaktadır.⁹

O günlerde gündeme gelen bir gelişmeden Rıza Nur anılarında şöyle söz etmektedir. Lozan Barış Antlaşması için görüşmelerin devam ettiği 12 Aralık 1922 tarihindeki bir oturumda Lord Curzon gayet acele ve mühim bir mesele olarak Türkler ve Yunanlılar arasında harp esirleriyle ahali mübadelesi meselelerinin halledilmesini teklif etmiştir. Nur'un belirttiğine göre Cemiyet-i Akvam delegesi olarak Türkiye'ye gidip inceleme yapmış olan Nansen raporunda "...*Biçzâat yaptığım tetebbuat ahali mübadelesinin yakın şarkta sulh ve ekonomi istikrarı için zaruri bir şey olduğunu göstermiştir...Bu mesele vahim bir ekonomik meseledir. Mübadele tam ve acele yapılmalıdır.*" demektedir. Rıza Nur, teklifin Nansen ve İngilizler tarafından masaya getirilmesini tuhaf karşılamış, İsmet Paşa da hayret ettiği bu teklifin ekalliyetler ile görüşülmesini istemiştir. Fakat Rıza Nur, Türkçülük açısından en has emeli olan bu mübadele teklifini 'minkudretin' olarak görmüştür. Rıza Nur'un "*maddi suretle bunun hakikatine vakıf olamadım*" dediği bu teklif *Türkiye'ye asırlardan beri zaaf sebebi olan, isyanlar yapan, ecnebi devletlere alet olan unsurlardan kurtarmak, yeknesak Türk yapmak için en mühim şeydir.*¹⁰ Bu durumla ilgili olarak Toynbee de azınlıkları mübadele etme düşüncesinin Venizelos'a ait olduğunu ve Venizelos'un bunu 1913 yılından itibaren birkaç kez ortaya koyduğunu belirtmektedir.¹¹ Celal Bayar da anılarında harp sırasında Venizelos tarafından Türkiye'deki Rumlarla Yunanistan'daki Türklerin mübadelesinin teklif edildiğini söyleyerek bu durumu doğrulamaktadır.¹²

Üzerinde tartışılan hususlarda nihayet bir anlaşmaya varılması üzerine 30 Ocak 1923 tarihinde "Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" imzalanmıştır. Protokole göre "Türk topraklarında yerleşmiş Rum-Ortodoks dininden Türk uyruklular ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyrukluların 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadelesine girişilecektir."¹³

⁹ Ahmet Hamdi Başar, "Zaferden Sonra İstanbul'da Başlayan İktisadi Savaş", *Barış Dünyası*, Sayı 54, 1966, s. 52-54, 58-59.

¹⁰ Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 98-99.

¹¹ Arnold J. Toynbee *Türkiye, Bir Millet'in Yeniden Doğuşu II*, Çev. Kasım Yargıcı, Yeni Gün Haber Ajansı, 2000, s. 60.

¹² Celal Bayar, *Ben De Yazdım-Millî Mücadeleye Giriş*, Cilt 5, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s. 115.

¹³ Sözleşmenin 4. maddesine göre aileleri Türk ülkesini daha önce bırakıp gitmiş olup da kendileri Türkiye'de alıkonulmuş bulunan Rum halkından vücutça sağlam erkekler, bu sözleşme uyarınca

Mübadelenin çerçevesini belirleyen Sözleşme ve Protokolden sonra 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalanmıştır. Lozan Antlaşması'nın Azınlıkların Korunması ile ilgili III. Kesiminde geçmişteki bazı tecrübelerden yola çıkılarak hareket edildiğini düşündüğümüz; aslında Türk tarafının tüm olası uygulamalarına karşı azınlıkların korunması ile ilgili hükümlere yer vermek gereği duyulduğu anlaşılmaktadır. Burada ilk olarak; "Türkiye, Lozan Antlaşması'nın 38.-44. maddelerinde belirtilen hükümlerinin temel yasalar olarak tanınmasını ve hiçbir yasa, hiçbir yönetmelik ve hiçbir resmî işlemin bu hükümlerle çelişkili ya da onlara aykırı olmamasını ve hiçbir yasanın, hiçbir yönetmeliğin ve hiçbir resmi işlemin söz konusu hükümlere üstün sayılmamasını yükümlenir" hükmüne yer verilmiştir. Böylece Türkiye'nin sözleşme ve protokolün imzalanmasından sonra bu hükümlere aykırı yasalar çıkarmak suretiyle Rum azınlığın haklarına zarar vermesi önlenmek istenmiştir. Türkiye'de yaşayan tüm insanları milliyet ve din ayırt etmeksizin Türk halkı olarak gören 38. madde ile "Türkiye Hükûmeti, doğum, milliyet, dil, soy ya da din ayırt etmeksizin, Türk halkının tümünün yaşam ve özgürlüklerini korumayı" yükümlenmiştir. 39. madde "Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşlarının Müslümanlarla özdeş medeni ve siyasal haklardan yararlanacaklarını" belirtir. Bu maddede özellikle "din, inanç ve mezhep farkı nedeni ile Türk yurttaşlarının medeni ve siyasal haklarını kullanmaları" konusunda yaşanabilecek olumsuzluklara karşı önlem alınmak istenmiştir. Din, inanç ya da mezhep farkı özellikle genel hizmetlere kabule, memurluğa ve yukarı derecelere ulaşmaya ya da çeşitli meslekleri ve sanatları yapmaya bir engel sayılmayacaktır. Ayrıca çalışma hayatında Türkçe'nin hâkim olması, dolayısıyla Rumca kullanılmaması durumunda ortaya çıkabilecek boşluk için de tedbir alınmak istenmiştir. Söz konusu maddede "herhangi bir Türk yurttaşının gerek özel ya da ticaret ilişkilerinde, gerek din, basın ya da her türlü yayın konusunda ve gerek toplantılarda herhangi bir dili serbestçe kullanmasına karşı hiçbir sınır konulmayacağı" ifadesine yer verilmiştir. Kısaca bu kesimde yer alan hükümler, Rumların kendi dillerini her türlü iş ve işlemlerinde kullanabilmeleri, herhangi bir kısıtlamayla karşılaşmadan dinlerinin gereklerini yerine getirebilmeleri için alınmış bir önlemler paketi gibidir.¹⁴

Yunanistan'a gönderilecek ilk kabileyi oluşturacaktır. Sözleşmeye ilişkin Protokole göre Türk temsilcileri, Türk Hükümetinin Rum ve Türk halklarının mübadelesine ilişkin olarak, Yunanistan ile yapılmış sözleşmenin yürürlüğe konulmasını beklemeksizin ve sözleşmenin 1. maddesini gözetmeksizin Barış Andlaşması imza edilir edilmez, sözleşmenin 4. maddesinde sözü edilen vücutça sağlam erkekleri serbest bırakacağını ve bunların gidişlerini sağlayacağını bildirmiştir. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt 1 (1920-1945), 3. Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 185-191.

¹⁴ Soysal, *age.*, s. 103-105.

Mübadele uygulamasının başlamasından sonra Türkiye’de 1927 yılında yapılan nüfus sayımına göre toplam nüfus 13.6 milyondur ve başlangıçta belirttiğimiz gayrimüslimlerin oranı %2,6’ya düşmüştür. Yunanistan’da 1928 yılındaki nüfus sayımına göre Türkiye’den gelen 1.200.000’ e yakın göçmen vardır ve Rumlar farklı ülkelere de göç etmişlerdir. Ülkedeki toplam gayrimüslim nüfusun sadece 1/6’sı kalmıştır. Bu durumu farklı bir şekilde ifade edersek; savaştan önce Türkiye sınırlarında yaşayan her beş kişiden biri gayrimüslim iken, savaştan sonra her kırk kişiden biri gayrimüslimdir.¹⁵

Mihri Belli, mübadele sonrası Yunanistan’daki göçmen nüfusu 1928 genel nüfus sayımına göre 1.221.849 olarak vermiştir. Bunlardan 1.069.957’si Yunan ordusunun 1922 Anadolu bozgunundan sonra doğdukları toprakları terk etmişlerdir. Geriye kalan 151.892 kişi ise Balkan savaşlarından sonra Anadolu yenilgisinden önceki tarihlerde Yunanistan’a gitmişlerdir. Mübadele sonrası Türkiye’den giden göçmenlerin büyük bölümü Anadolu’nun kıyı ya da iç kesimlerindeki kasaba ve şehirlerden gidenlerdir. Aralarında kentli nüfusun sayısı kırsal nüfustan fazladır. Bu göçmenlerin doğdukları ülkede meslekleri çiftçi, işçi, çoban, balıkçı, zanaatkâr, esnaf, öğretmen, doktor, avukat, gazeteci, tüccar, dok işçisi, sanayici ve bankacıdır.¹⁶

Türkler ise mübadeleden önce Anadolu’nun hemen hemen tamamında özellikle tarım sektöründe yer almışlardır. Tütün, pamuk, üzüm, incir, zeytin ve benzeri ürünler yetiştirmişler, küçük parçalardan ibaret topraklarında tarım işçisi olarak çalışmışlardır. Geleneksel yöntemlerin uygulandığı bu sektörde genel olarak kapalı ekonomik düzen aşılarak kent pazarlarına inilememiş, dolayısıyla buna yönelik bir ürün yetiştirme geleneği oluşmamıştır. Kapalı ekonomi koşullarında yaşayan kırsal kökenli aileler, kendi ihtiyaçlarını karşılayacak ortamı bile çoğu zaman oluşturamamışlardır. Hatta geçim sıkıntısı içine düşen halkın Düyun-u Umumiye’ye ait tuz kaynaklarından tuz sökerek hayatlarını idameye çalıştığı belirtilmektedir.¹⁷

Türkler açısından olumsuz bu koşullarda yeni devletin etnik ve kültürel türdeşliğinin sağlanması Türk milliyetçiliğinin önündeki sorunlardan biri olarak görülmüştür. 1925-1928 yılları arasında Türk Ocaklarında en çok tartışılan konulardan biri bu olmuştur. Yusuf Akçura’ya göre Türk kültürünün ve Türk dilinin gelişmesi Türk ekonomisinin güçlenmesine bağlıdır. Türkiye’nin

¹⁵ Keyder, *age.*, s. 79.

¹⁶ Mihri Belli, *Türkiye- Yunanistan Nüfus Mübadelesi- Ekonomik Açından Bir Bakış*, 2. Basım, Belge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 55-56.

¹⁷ Kemal Arı, *Büyük Mübadele-Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, 5. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009/2010, s. 175-176.

ekonomik birliğinin sağlanması gerekmektedir.¹⁸ Türk milliyetçiliğinin öncülerinden Ziya Gökalp de “*millî iktisadî Türkleri bir camia haline getirecek ve Türk harsının teşekkülünü sağlayacak amellerden biri*” olarak görmüştür.¹⁹

Böylece Millî Mücadele sonrasında kendini sefalet içinde bulan Türk gençliği tarafından 1924 yılından itibaren basın da desteğiyle azınlıkların Türk ekonomisine aşırı hâkimiyetleri eleştirilmeye başlanmıştır. Basın ve Türk gençliği, ticarete, bankacılıkta, sanayide artık Türklere yer verilmesini talep etmektedir.²⁰ Türk tarih tezinin de hazırlanması sürecine rastlayan Cumhuriyetin bu ilk yıllarında günlük basına yansıyan aşırı milliyetçi tutumlardan söz edilmektedir.²¹ Örneğin; 22 Teşrinievvel 1930 tarihli *Vakit* Gazetesinde ‘Yahudiler Türkleşmelidir?’ başlıklı Kohen Tekinalp’ın bir beyanını yayınlanırken, ertesi gün ‘Eyi Rum Olmak Ne Demektir?’ başlıklı bir yazıda Hakkı Tarık’ın Rumca bir gazeteye verdiği cevap yayınlanmıştır. Yazıda azınlıklar için kaynağını sadece anayasadan alan, kanuni sorumlulukların zorla yerine getirildiği bir vatandaşlık yerine; daha değerli bir vatandaşlık olan gerçek Türk vatandaşlığının benimsenmesi istenmektedir.²²

Bu durumun farkında olarak Türkiye’de insan yaşamını maddi koşullar bakımından sürekli iyileştirmek isteyen Cumhuriyet hükümetleri bu iyileşmeden nüfusun daha geniş bir kısmının yararlanmasını sağlamak istemektedir. O halde ülkedeki hem sermayeye hem de çalışan kesime gayrimüslim ve yabancıların hâkim olması yeni Cumhuriyet için artık halledilmesi gereken bir sorundur. 1920’lerin başında iktisadi milliyetçilik ve bağımsızlık; yabancıların ulusal ekonomiyle ilgili karar verme sürecine karışmalarının engellenmesi ve Türk devletinin yargı ve maliye erkine uygun olarak iş görmelerinin sağlanması şeklindedir.²³

1920’lerin başında İzmir’de toplanan İktisat Kongresi’nde yaptığı konuşmada Atatürk; sınıf fikrini dolayısıyla işçi sınıfının varlığını toplumun diğer kesimlerden ayrı bir sınıf olarak görmeyi reddetmiştir. Fakat “*Bugün var*

¹⁸ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, 2. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 129-131.

¹⁹ 8 Şubat 1331’de İktisadiyat Mecmuasının 1. sayısında yayınlanan makale. Ziya Gökalp, *Makaleler VIII*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 77.

²⁰ Rıfat Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yabudileri-Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, 9. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 200.

²¹ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, s. 300-301.

²² Vakit, 22 Teşrinievvel, 1930, “Yahudiler Türkleşmelidir”, s. 1-2; Vakit, 23 Teşrinievvel 1930, “Eyi Rum Olmak Ne Demektir?”, s. 2.

²³ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, 3. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 153-154.

olan fabrikalarımızda ve daha çok olmasını umduğumuz fabrikalarımızda kendi işçimizi çalışmalıdır.” derken de gelecekte ihtiyaç duyulacak çalışan kesimle ilgili tercihini ortaya koymaktadır.²⁴ Kongrede işçi kesiminin de talepleri arasında yer alan bir karar Atatürk’ün bu tercihi ile paraleldir. Kongrede iş gücünü Türkleştirmeye yönelik olarak “Memlekette açılacak bütün işlerin Türk erbab-ı say ve ameline tahsisi” ifadesini içeren 26. madde müttefikan kabul edilmiştir.²⁵ “Türk; dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur. Ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz” diyen Misak-ı İktisadi’nin 9. maddesi bu kararlar uyum içindedir.²⁶

İmtiyazlı Şirketlerde Çalışan İş Gücü

Mübadelenin başladığı yıl olan 1923’te Türkiye’de büyük ticari kuruluşlardaki Rum çalışanların oranı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir: ²⁷

Şirketin Adı	Rum Çalışan Oranı
Commercial Bank of Near East	%90
Orisdi Bank	%60
Deutsche Orientbank	%50
Crédit Lyonnais	%50
Compagnie d’Assurances Générales	%99
Banco di Roma	%50
Banca Commerciale Italiana	%50
Banque hollandaise pour la Méditerranée	%50
Banque Française des Pays d’Orient	%50
Ionian Bank	%50

²⁴ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, ATAM Yayınları, Ankara, 2006, s. 478.

²⁵ Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923- İzmir (Haberler- Belgeler- Yorumlar)*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Yayın No 59, Ankara, 1997, s. 358-361; Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, 2. Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 53.

²⁶ İnan, *age.*, s. 20.

²⁷ Alexandris’in eserinde bu istatistik Türk Hükümeti tarafından Milletler Cemiyeti’ne gönderilen 6 Mart 1925 tarihli bir yazı kaynak gösterilerek verilmiştir. Alexandris Alexis, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations (1918-1974)*, Centre For Asia Minor Studies, Athens, Second Edition, 1992, s. 108-109.

The Adriatic Petroleum	%50
Assicurazioni Generale	%50
Union de Paris	%20
Helvetia (insurance)	%20
Bank and Manson Insurance Co	%25
Halcyon Line	%25
Khedivial Mail Steam Ship	%25
Messageries Maritimes	%25
Paquet	%25
Gelchrist Walker and Co	%25
Lloyd Triestino	%25
Walter Seager Co	%20
“Orienta” Société des Tabacs	%10

Tablo 1 – A - Kayıtlı Yabancı İmtiyazlı Şirketler

Şirketin Adı	Rum Çalışan Oranı
Société Coopérative Desmarchands de Fromage de Constantinople	%100
Minoterie d' Orient	%60
Minoteries Unies	%60
Compagnie d'Assurances Générales de Constantinople	%60
Banque de Salonique	%50
Industrie Chimique et Olifere	%40
Balia-Karaidin	%40
Banque Nationale de Turquie	%25
Sociéete de Glace de Constantinople	%25
Fabriques Unies de Ciment Arslan et Eski-Hissar	%25
Fabriques Unies de Conserves Hermes et Confiance Cartal	%25

Société Nationale d'Assurance Turque	%20
Mines d'Heracleé	%20
Ciné-Magic	%20
Docks et Chantiers de Stenia	%20

Tablo 1 - B - Kayıtlı Türk Şirketleri

Tablodan anlaşılacağı üzere kayıtlı yabancı imtiyazlı 23 şirketten 12 tanesinde Rum çalışan oranı %50 ve üzerindedir. Kayıtlı 15 Türk şirketten 5 tanesinde Rum çalışan oranı %50 ve üzerinde olup, “Société Coopérative Desmarchands de Fromage de Constantinople” adlı kayıtlı Türk şirketinin tüm çalışanları Rum’dur.

Bu tablo karşısında yabancı sermayeli kuruluşlarda çalışan Türk ve yabancı uyruklu gayrimüslim memurların sayısının azaltılmasına ve onların yerine Rıfat Bali’nin tespit ettiği şekliyle; bir kaynağa göre %50, bir diğer kaynağa göre asgari %75, bir başka kaynağa göre %100 oranında Müslüman istihdam edilmesi hedeflenmiştir.²⁸

Bu hedefe yönelik olarak 1923 yılı mayıs ve haziran aylarında imtiyazlı şirketlerin temsilcileri Ankara’ya davet edilerek yeniden itilafnameleri yapılmış ve itilafnamelere yeni bir madde eklenmiştir. Bu madde ile “şirketlerin istihdam edecekleri bütün memurin, müstahdemin ve amelenin Türk ve Müslüman olması esası kabul edilmiştir. Bu hüküm eski imtiyazlarda “tabiyeti Osmaniyeyi haiz olacaktır” şeklindeki hükme benzemektedir. Bu koşul şirketlerden ilk sözleşme yapanlardan başkasına konmamış olmasına rağmen, Nafia Vekâleti öteden beri bu fikri benimseyerek söz konusu şirketlere Türkleri yerleştirmeye başlamıştır. Şartnamede bu işlemin altı aylık süre içinde yapılması vardır.”²⁹

Ankara Hükûmeti ile imtiyazlı şirketler arasında yapılan sözleşmelerde iş gücünün millileştirilmesine yönelik hükümler çeşitli biçimlerde ifade edilmiştir. Murat Koraltürk’ün eserinde örnekleri görülen bu sözleşmelerden birinde Fenerler İdaresi hükûmetle yaptığı mukavelenamede “*A’zami beş kişiden ma’ada idarenin bi’l cümle me’murin ve müstahdemini Türk olacaktır*” taahhüdü altına girmiştir. Dersaadet Telefon Şirketi ile yapılan sözleşmede “*Şirket el-yevm istihdam etmekte bulunduğu Yunanlı me’murin ve müstahdemini derhal ihraç edeceği gibi ba’dema me’murin ve müstahdemini meyanına ilaveten hiçbir ecnebi idhal etmeyecek*” hükmü yer almıştır. Bir

²⁸ Bali, *age.*, s. 208.

²⁹ TBMM *Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 5, 06/02/1924, s. 612-613.

diğer örnekte ise Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi “*İtilafname tarihinden itibaren nihayet altı mah zarfında umum müstabdemini Türk olacaktır*” taahhüdünde bulunmuştur.³⁰

Bali'nin verdiği bilgiye göre, Türkçenin ticaret hayatında hâkim olması için Müslüman istihdam edilmesi doğrultusunda 1923 yılının yaz aylarında tasfiye işlemi başlamıştır. Bunun üzerine aralarında Rumların da bulunduğu bir grup memur, Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğine şikâyetle bulunmuşlar ve bunu Türk uyruklu gayrimüslim memurlar adına yaptıklarını beyan etmişlerdir. Yazıda Lozan Antlaşması'nın azınlıkları koruyan ve onlara kanun önünde eşitlik tanıyan 37. ve 43. maddelerine rağmen, antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra Ticaret Vekâleti'nin bütün yabancı sermayeli şirketlere ve kamu yararına çalışan şirketlere müdahale ederek, çalıştırdıkları gayrimüslim memurları tasfiye etmelerini ve yerlerine Türk memurları istihdam etmelerini şart koştuğu belirtilmiştir.³¹

Bu konuyla ilgili olarak Nafia Vekili Fevzi Bey, 19 Ekim 1923 tarihinde düzenlediği basın toplantısında ve Hakikat gazetesine verdiği demeçte sadece Müslüman memurların istihdam edilmesi şartının devlet veya belediyelerle sözleşme yapmış olan şirketler için geçerli olduğunu söylemiştir. Fevzi Bey demecine şöyle devam etmiştir:³²

“...Yabancı şirketlerle yapılan mutabakat gereğince bu şirketler sadece Türk memurları istihdam etmek zorundadır. Bu TBMM'nin tüm tebaalarını ayırım gözetmeden istihdam edecekleri anlamına gelmez. Tüm şirketler bizim ileri sürdüğümüz dinleri ne olursa olsun tüm Türk vatandaşlarını değil, sadece Müslüman asıllı Türkleri istihdam etme şartını kabul ettiler. Buna rağmen ilgili şirketler Rum, Ermeni ve Yahudi memurları istihdam etmeye devam ederler ve onların işlerine son vermezlerse onlarla yaptığımız sözleşmeleri iptal etmek zorunda kalacağız...İstanbul'un elektrliğini söndürmek ve tramvaylarını durdurmak pahasına da olsa bu kararlı tavrımızı değiştirmeyeceğiz.”

Özellikle ticari yazışmaların sadece Türkçe yapılmasını düzenleyen mevzuat, idari kadrolarda çalışan ve Türkçe yazı diline hâkim olmayan gayrimüslimlerin işten çıkartılacağı anlamına gelmektedir. Yabancı banka ve firmalarda çalışan Türklerin oranını artırmak üzere geliştirilen yasa tasarısı Meclis'te henüz tartışılmadan, idari makamların ve emniyet makamlarının firma, banka ve

³⁰ Murat Koraltürk, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 232-234.

³¹ Rıfat Bali bu bilgiyi Milletler Cemiyeti Arşivindeki “Minority Questions” başlıklı belgenin ekindeki 4 Eylül 1923 tarihli bir mektubu kaynak göstererek vermiştir. Bali, *age.*, s. 208.

³² Bali, *age.*, s. 209; Alexandris, *age.*, s. 110-111.

dükkânlarda iddia edilen %75 kotasına uyulması gerektiğine dair sözlü talimatlar verdiği belirtilmektedir.³³

31 Aralık 1923 tarihli Meclis görüşmelerinde ise; daha önce de Meclisi Mebusan döneminde Nafia kuruluşları ve imtiyazsız şirketlerin yazışma ve işlemlerinde Türkçe kullanmaları ile ilgili bir kanun yapıldığı bildirilmiştir. Değişen koşullarda tekrar ele alınan “Bilumum Şirketlerde Türkçe Lisanının İstimaline Dair Kanun Teklifi ile Nafia ve Dâhiliye Encümeni Mazbatalarının” görüşüldüğü Mecliste geçmişte yaşanan tecrübelerin de etkisinden olsa gerek, bürokratlar egemenliği elinde bulunduran bir milletin ferdi olmak duygusu ve düşüncesiyle hareket ettikleri izlenimi vermişlerdir. Görüşmelerde Celal Bayar, yabancı şirketlerde ve imtiyazlı şirketlerde Türkçenin kullanılmasına dair izlenen cereyanın içerisinde bulunmuş biri olarak, ecnebler ve imtiyazlı şirketlerin Türk memuru almamak ve Türkçeyi kendi müesseselerine sokmamak için büyük bir gayret gösterdiklerini söylemiştir. Benzer görüşler Yusuf Akçura’da da mevcuttur. Akçura, İzmir’in geri alınmasından altı ay sonra şimendifer kumpanyasından birinin halka karşı en bariz muamelesi olan biletlerde bir kelime Türkçe bulunmadığından yakınmıştır. Nafia Vekili Muhtar Bey, bu konudaki rahatsızlıkları gidermek için “*şimendiferlerin ve umum müessesatın memurlarını sırf Türk yaptıklarını, cem’an yekûn Nafia’da Türk olmayan 50 tane memur bulunamayacağını, bunu her gün takip ettiklerini, bu hususta her gün bir hatve daha attıklarını*” söylemek suretiyle bilgilendirme yapmıştır. Mazhar Müfit Bey de 19 Kasım 1923 tarihinde İzmir- Aydın hattında Mösyö Giyo isminde şapkalı bir memurun kendisinden bilet sormasına karşı gösterdiği tepkiyi dile getirmiştir.³⁴

Hükûmetin gayrimüslimlerin tasfiyesi konusunda vekillerin baskısı altında olduğu anlaşılmaktadır. “1923 yılında imtiyazlı şirketlerin itilafnamelerine eklenen maddelerle tasfiye işleminin altı ay içerisinde yapılması gerekirken aradan yedi-sekiz ay geçtiği halde, şirketlerde bulunan memurunin ekserisinin gayri Türk olduğu, hatta amelenin bile Türkleşmediği” belirtilmiştir. İstanbul Milletvekili Ali Rıza Bey’in ifadesiyle “*Hala gayri Türk olan anasır o şirketlerden ekemek yerken, öbür tarafta İstanbul’da birçok halk sefalet içinde inlemektedir. İnkılapçı Türkiye Hükûmeti ve TBMM’nin prensiplerinden zerre kadar fedakârlık etmeyeceği bilinmelidir.*” Bu duruma gerekçe olarak; İstanbul’da aktif durumda olmayan memur, emekli ve işten çıkarılanlardan oluşmuş bir kitle olması, bunların gayet sefil ve hatta elim bir hayat geçirmeleri, bundan dolayı ruh sağlıklarının bozulması gösterilmiştir.³⁵

³³ Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 86.

³⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 4, 31/12/1923, S. 572-577.

³⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 5, 06/02/1340, s. 613.

Hükûmet böylece 1923 yılından itibaren tasfiye ile ilgili süreci başlatmış, kısa süre içinde İstanbul'da faaliyet gösteren tüm Avrupalı şirketlerin Müslüman Türklere iş vermesini istemiştir. Yabancı şirketler üzerindeki bu tür baskıların 1924 boyunca devam ettiği, Şükrü Kaya ve Ali Cenani yönetiminde 1926-1927 arasında ciddiyle sürdürüldüğü belirtilmektedir.³⁶

Bu dönemde uygulamaların yasal bir zemine oturtulması için ard arda bir dizi kanun çıkarıldığını görüyoruz. Örneğin 18 Mart 1926'da kabul edilen 788 Sayılı Memurin Kanunu'nun 4. Maddesine göre devlet hizmetinde memur ve müstahdem olmanın koşullarından biri "Türk" olmaktır.³⁷

Hemen ardından 10 Nisan 1926'da 805 Sayılı İktisadi Müesseselerde Mecburi Türkçe Kullanılması Hakkında Kanun kabul edilmiştir. Söz konusu kanuna göre:³⁸

"Türk tabiiyetindeki her nevi şirket ve müesseseler, Türkiye dâhilindeki her türlü işlem, sözleşme, yazışma, hesap ve defterlerini Türkçe tutmaya mecburdur. Ecnebi şirket ve müesseseler için bu mecburiyet Türk müessesatı ile ve Türk tebaasından olan şahıslar ile haberleşme, işlem ve temalarına ve devair ve memurini devletten birine ibraz mecburiyetinde buldukları evrak ve defterlerine hasredilmiştir."

28 Mayıs 1927'de kabul edilen Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda yazılı müsaade ve muafiyetlerden kısmen veya tamamen istifade eden sınaî müesseselerin yalnız müdür ve muhasebecileri ecnebi olabilecektir. Bunun dışında bütün memurin ve müstahdemin ve amelenin Türk olması şarttır. Ancak müessesenin işlemesi için gerekli olan ve dâhilde bulunamayan uzman memur ve ameleler ait oldukları vekâletin müsaadesi ve yerlerine Türk yetiştirilmesi şartıyla sınırlı sayıda ve sürede ecnebi olarak istihdam olunabilecektir.³⁹

25 Haziran 1927'de kabul edilen 1149 Sayılı Sigortacılığın ve Sigorta Şirketlerinin Teftiş ve Murakabesi Hakkında Kanunun 23. Maddesine göre "Ecnebi sigorta şirketlerinin müdür ve umumi vekilleri haricinde bütün memurin ve müstahdemini Türklere olacak, ancak Ticaret Vekâletinin müsaadesi ile ecnebi tebaasından uzman memur istihdam olunabilecektir."⁴⁰

Hükûmet öncelikle "ilim, fen ve ihtisasa ta'alluk etmeyen" yani uzmanlık gerektirmeyen işlerde çalışanların tasfiyesini talep etmiştir. Uzmanlık gerektiren işlerde çalışanların tasfiyesi için şirketlerin faaliyetlerine engel oluşturmayacak

³⁶ Alexandris, *age.*, s. 108-109.

³⁷ *Resmî Gazete*, 31/03/1926.

³⁸ *Resmî Gazete*, 22/04/1926.

³⁹ *Resmî Gazete*, 15/06/1927.

⁴⁰ *Resmî Gazete*, 31/07/1927.

biçimde, belli bir süre zarfında gerçekleştirilmesi yönünde eğilim görülmüştür.⁴¹ Nitekim 23 Kanunisani 1930'daki "Devlet Demiryolları İdaresinde Kaç Gayri Türk Memur Vardır?" başlıklı yazıda "...idarenin tam anlamıyla bir Türk kuruluşu haline geldiği, memurlarının yüzlercesinin tasfiye edilerek, sadece 5-6 kişinin kaldığı, yapılan iş uzmanlık işi olduğu için tasfiye edilecek memur yerine ikame edilecek memuru öncelikle yetiştirmek gerektiğinden" söz edilmiştir.⁴²

Fiilî uygulamaların yasal önlemlerle desteklenerek uygulandığı bu ortamda yabancı şirketler Ankara'yı gücendirmemek için istemeyerek de olsa hükûmetin isteklerine uymuşlardır. İstanbul Telefon Şirketi Müdürü Douglas Watson'a göre onun şirketinde her fırsatta Hristiyan telefoncular Müslümanlarla yer değiştirmişler ve 1923'ten itibaren tek bir Hristiyan kadın işe alınmamıştır. O zamana kadar iş için yabancı bir dil bilmek gerekli nitelik olmasına rağmen; birçok durumda tercih Fransızca konuşan Türk uyruklu Hristiyan kadınlar yerine, Fransızca konuşamayan Müslümanlardan yana olmuştur. Ionian Bankası Müdürü Wyatt tarafından yetkililerin Türk uyruğundan Hristiyan çalışanlar yerine Müslümanların işe alınması talebi olup olmadığı sorulduğunda, müfettiş Müslümanların gayrimüslim personelin yerine geçmesi ya da daha önceden alınmış olan gayrimüslim personele ek olarak sabit sayıda Müslüman istihdam etme seçeneğini sunmuştur. Türk müfettiş çoğu yabancı şirkete önerdiklerini ve bu birbirine benzer seçeneklerin kabul edilmiş olduğunu iddia etmiştir. Müslümanların zorunlu istihdamı ekonomik olmadığı gibi kaçınılmaz bir şekilde Hristiyan çalışanların kademeli olarak işten çıkarılmasına sebep olmuştur. Böylece 1929 yılına kadar Dışişleri Bakanlığı yerli Hristiyan çalışanların çok büyük oranda Müslümanlarla yer değiştirdiğini düşünmektedir. Fakat İstanbul'un Rumlarının işten çıkarılmaları çok daha hızlı olmuştur. Daha Nisan 1923'te hem Osmanlı Bankası hem Tütün Rejisi vazgeçilmez olarak görülen birkaç kişi haricinde tüm Rum çalışanların yer değişikliğini istemiştir. Yunanistan'ın tahminlerine göre 1926'ya kadar sadece İstanbul'da bu türden Avrupalı şirketlerde çalışan 5000'den fazla Rum işten çıkarılmıştır.⁴³

Ekonominin farklı sektörlerinde faaliyet gösteren yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerde çalışan gayrimüslim ve yabancı tasfiyesinin sayısal boyutunu tespit edebilmek için Nafia Nezareti tarafından, ilgili komiserlikler aracılığıyla çalışanların adları, uyrukları, etnik- dinsel kimlikleri, pozisyonları gibi bilgiler içeren formlar hazırlanmıştır. Bu listeler hükûmet tarafından çoğunlukla tasfiye talebinden hemen sonra, tasfiyenin geldiği boyutu tespit etmek ve şirketler üzerindeki kontrolü devam ettirmek için istenmiştir. Tasfiyeye başlandıktan

⁴¹ Koraltürk, *age.*, s. 262-263.

⁴² *Vakit*, 23 Kanunisani, 1930, "Devlet Demiryollarında Kaç Gayri Türk Memur Vardır?"

⁴³ Alexandris, *age.*, s. 110; Güven, *age.*, s. 85-86.

sonra alınan bu listelerin çoğunda Müslüman Türk çalışanların sayısının tasfiyeden öncekine göre daha çok; yabancı ve gayrimüslimlerin sayısının ise daha az olduğu görülmüştür.⁴⁴

Örneğin Nafia Vekili'nin verdiği bilgilere göre;⁴⁵

“1923 yılında Tramvay Şirketinde çalışan Türklerin sayısı 1140 iken, 1 Ocak 1924'te 1480'e ulaşmıştır. 1923 yılında 495 gayri Türk varken, 1 Ocak 1924'te 139'a inmiştir. Ecnebi 31 iken, 1924 yılında ancak 16'sı kalmıştır. Dolayısıyla çıkarılan gayri Türkler 356'dır. Buna karşılık 340 Türk alınmıştır. Yine aynı şekilde Tünel Şirketi'nin 1923 yılında Türk olarak mevcut müstahdem sayısı 39 iken, bu sayı 1924 yılında 59'a ulaşmıştır. 29 gayri Türk varken, bu sayı 4'e inmiştir. Şark Demiryollarından alınan bilgiye göre; 1 Temmuz 1923 tarihindeki mevcut ile 1 Şubat 1924 tarihi arasında bir karşılaştırma yapılırsa, 869 olan Türk memurların sayısı 1309'a çıkmıştır. Verilen altı aylık sürenin sonunda ecnebi veya etnik-dinsel kimliği farklı olanların hepsi çıkarılmış olacaktır. Çünkü maksat kurum ve kuruluşlardaki çalışan istihdamını Türkler üzerine inşa etmektir. Elektrik Şirketinde Türklerin sayısı 432'dir. Burada kalanlar arasında çok az sayıda Rum vardır. Su Şirketinde sadece 3 tane ecnebi kalmıştır. Terkos Su Şirketinde 78 tane Türk vardır. 17 tane ecnebi, toplam 103 Ermeni ve Rum vardır. Bu şirketin mukavelenamesine göre hükümet çalışanları çıkarmak hakkına sahip değilken hükümetin bakış açısı kendilerine iletilmiş, onlar da bu fikri kabul etmişler ve 109 kişi işi bırakmıştır.”

Tasfiye süreci yaşanırken kabul edilen 1924 Anayasası “Türkiye’de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese Türk denmesini” hükmüne bağlamıştır. Ayrıca Anayasa siyasi haklara sahip her Türk’e ehliyet ve istihkakına göre devlet memuriyetlerinde istihdam olunmak hakkını vermiştir.⁴⁶ Bu durumda Lozan Antlaşmasının azınlık haklarını koruyan hükümleri yanında anayasaya da eklenen bu maddelerle din ve ırk ayırt etmeksizin Rum azınlık vatandaşlık açısından Türk kabul edilecek, ehliyet ve istihkakına göre devlet memuriyetinde görev alabilecektir.

Bu yasal koruma karşısında, Koraltürk’ün eserinde belirtildiği üzere; imtiyazlı şirketlerde çalışan yabancı uyrukluların işten çıkarılarak yerlerine Müslüman Türklerin alınması genellikle bu şirketlerle yenilenen sözleşmelerde yer alan çeşitli hükümlere dayandırılmışken, gayrimüslimlerin işten çıkarılması “Türlere nankörlük ve su’i mu’amele” ettikleri gibi ithamlara dayandırılmıştır. Gayrimüslimlerin nankörlüğü ve Türklere kötü muamele edildiği iddialarına

⁴⁴ Koraltürk, *age.*, s. 239; Aktar, “Conversion of a ‘Country’...”, s. 31.

⁴⁵ Zabıt Ceridesinde Müslüman-Türk olmayan unsurlarla ilgili kullanılan ifadeler aynen alınmıştır. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 5, 06/02/1340, s. 612.

⁴⁶ Madde 88. Suna Kili- Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, , Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2006, s. 147-148.

başvurulmasının sebebi, gayrimüslimlerin yasal bir dayanak olmaksızın işten çıkarılmasını toplumun vicdanında meşru kılmaktır. Örneğin Nafia Vekâleti Tramvay, Tünel ve Rıhtım şirketleri Komiserliğine gönderdiği 23 Ekim 1923 tarihli yazıyla Tramvay Şirketi Muhasebecisi Kondoyanos, Memurun Müdürü Manuelyan ve hareket umurunda müstahdem Filipoçi'nin "Türlklere karşı nankörlük ve su'î mu'amele ile şâibedâr olduklarını" belirterek işten çıkarılmalarını talep etmiştir.⁴⁷

Koraltürk'ün eserinde pek çok örneği verilen Türkleştirme uygulamaları ile ilgili imtiyazlı şirketlerdeki yabancıların yanı sıra, Türk uyruğundaki gayrimüslimlerin işlerine son verilmesi için yasal bir dayanak olmadan yazılı veya sözlü talepte bulunulduğu da olmuştur. Bunlardan biri Nafia Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 30 Kasım 1927 tarihli yazısıdır. Bu yazıyla İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Türk Anonim Şirketi tarafından antrepolarda Türkçe okuma yazma bilmeyen ve Türk olmayan bazı Rumların istihdam edilmekte olduğu belirtilerek; bu gibi şirketlerin ilim, fen ve ihtisasla ilgisi olmayan ve ikinci derecede olan memuriyetlere Türk memur istihdam etmeleri esas koşul olduğundan, Türk olmayan unsurların Türklerle değiştirilmesi talebinde bulunulmuştur. Dersaadet Tramvay, Tünel ve Rıhtım Şirketleri Komiseri'nin "Tramvay Şirketi Müdüriyeti nezdinde icrâ eylediğim tazvîkât-ı şedide neticesinde ise gayri müslimlerden birkaçının daha vazifesinden ibhrâcı te'min edilmiştir" şeklindeki ifadesi de bu tür baskıcı taleplere bu eserde verilen çarpıcı örneklerden biridir.⁴⁸

Yabancıların iş gücünün millileştirilmesi sürecinde yaşanan bu gelişmelerden duydukları rahatsızlıkları çeşitli şekillerde dile getirdikleri görülmüştür. Bali, İstanbul'da İngiliz sermayesiyle kurulmuş olan Dersaadet Telefon Şirketi Müdürünün, 1912 yılından itibaren özel şoförü olarak çalışan Niko'nun ehliyetinin yenilenmemesi nedeniyle işine son verilmesinden dolayı şikâyetçi olduğunu bildirmiştir. Koraltürk'ün naklettiğine göre İstanbul Telefon Şirketi'nin Londra Temsilcisi J.E. Kingsbury İngiliz Dışişleri'ne yazdığı mektupta İstanbul'daki Şirket Müdürünün girişimlerine dair gözlemlerini şöyle aktarmıştır:⁴⁹

"...bunlar tüm gayrimüslimleri, Rus mülteciler de dâhil olmak üzere garsonluktan atıyorlar. Şu anda namuslu şekilde hayatını kazanan kızları...Bunlar (Türk yetkililer) ...özel işletmeleri, gayrimüslim kadrolarını işten çıkarmaya zorluyor, bankalar, sigorta şirketleri, tüccarlar vs..."

Tasfiyenin İzmir'deki yansımalarından söz eden 23 Şubat 1926 tarihli bir rapordan Koraltürk'ün naklettiği diplomatik yazışmada ise "her ne pahasına

⁴⁷ Koraltürk, *age.*, s. 239, 253, 254.

⁴⁸ Koraltürk, *age.*, s. 234-235.

⁴⁹ Bali ve Koraltürk bu gelişme için 18 Şubat 1926 tarihli bir mektubu kaynak göstermişlerdir. Bali, *age.*, s. 214; Koraltürk, *age.*, s. 243-244.

olursa olsun Türklerin, Müslüman Türkler dışında kalan herkesin Türkiye’de yaşamasını imkânsız hale getirme konusunda çok kararlı olduğu” belirtilmiştir. Yazışmanın devamından nakledilenler şöyledir:⁵⁰

“Türklerin İzmir’deki faaliyetleri bir süredir artan bir yoğunlukla uygulanan sistematik bir siyasetin parçasıdır. İnsanlar için Türkiye’de bir gelecek ihtimali kalmamış... Demiryolu ve diğer imtiyazlı şirketlerde gayri Türk kalifiye işçiler tedrici bir şekilde işi terk etmeye zorlanıyorlar. Bu insanlar Türkiye’de herhangi başka bir yerde iş bulamazlar.”

Ayhan Aktar’ın İngiliz Büyükelçi Sir R. Lindsay tarafından Londra’ya gönderilen bir yazıya dayanarak aktardığı bilgilere göre, “gelecekte yalnızca Türklerin şoförlük yapmasına izin verilebileceği” haberleri üzerine şikâyetle bulunulmuştur. 1860’lı yıllardan itibaren faaliyet gösteren İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi gibi yabancı imtiyazlı şirketlere de benzer baskılar uygulandığı söylenmiştir (İzmir-Aydın Osmanlı Demiryolu). Şirketin bir temsilcisi tarafından 18 Mart 1926’da İngiliz Büyükelçinin ziyaret edilerek, “Türkler ’in demiryolu personelinin tamamen Türk olması gerektiği” yönündeki talebinden söz edilmiştir. Demiryolu şirketi mümkün olduğu kadar Türkleri istihdam etmeye isteklidir, ancak uygun pozisyon bulunamamıştır. Sir R. Lindsay’ın bu tür uygulamaların arkasındaki psikolojik faktörleri incelediği yine 1926 yılındaki bir başka yazıyı Aktar şöyle nakletmiştir:⁵¹

“Bir yüzyıldan daha uzun bir süredir Türkiye’ye karşı güçler politikasına güvensizlik nedeniyle Türk olmayan tüm unsurlara derin bir güvensizlikle dolu olan Cumhuriyet, kendisini çevreleyen Çin duvarına benzer bir teklikle, bireyler ve tüccarlar tarafından bile yabancı etkinin uygulanmasına yer olmayan bir devleti yeniden inşa etmeye karardır. Bu politika alçakgönüllü kalcılığı ile takip ediliyor... ve tüm halkın samimi desteğini almaktadır.”

İstanbul’daki İngiliz temsilcisi “*gayrimüslim Türk vatandaşları yerine Müslümanları istihdam etmek için yabancı şirketler ve kurumlar üzerinde uygulanan gayri resmî baskıyı Lozan Antlaşması’nın azınlık hakları hükümleriyle açıkça çelişkili*” olarak değerlendirmiştir. Buna karşılık Müttefik Yüksek Komiserliği tarafından yapılan diplomatik girişime verilen cevapta İstanbul’daki Türk yetkilileri şunu ileri sürmüştür:⁵²

“37. ve 39. maddelerin hükümleri hiçbir şeye aykırı değil. Ne hukuka karşı ne de ülkenin önemli bir çalışma alanına iştirak etme imkânından

⁵⁰ Koraltürk, *age.*, s. 261.

⁵¹ Ayhan Aktar, “Homogenising The Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience Of Population Exchange Reconsidered”, *Crossing The Aegean: An Appraisal Of The 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Studies in Forced Migration, Ed. Renee Hirschon, Volume 12, Berghahn Books, New York/Oxford, 2003/2004, s. 92-93; Aktar, “Conversion of a Country...”, s. 30.

⁵² Alexandris, *age.*, s. 111.

yoksun olmayan halkın çoğunluğuna ait olan unsurları ciddi biçimde gözetme görevini de eksiltmez. Bundan ötürü alınan tedbirler gözden geçirilmeli ama azınlıklara düşmanca bir tutumla değil tıpkı ekonomik aktivitelerde herhangi bir iş birliğinden çoğunluğun sistemli olarak dışlanması uygulamasının engellenmesinin meşru yolları olarak gözden geçirmeli.”

Benzer bir tonda Milletler Cemiyeti'ne gönderilen bir Türk beyannamesi (notası) Türkiye'nin azınlık hükümlerini ihlal ettiği iddialarını reddetmiştir.⁵³ Bunların yanında Rumlar da dâhil Türk vatandaşı bir grup memur Milletler Cemiyeti'ne gayrimüslim memurların işten çıkarılmasının Lozan Antlaşması ile güvence altına alınmış eşit muamele prensibine aykırı olduğunun ifade edildiği bir protesto mektubu yazmış, ancak yanıt alamamıştır.⁵⁴

Çiftçiler, Esnaf ve Zanaatkârlar, Serbest Meslek Sahipleri

Yunanistan'daki ekonomik büyüme için potansiyel sunan Rum mübadiller; sadece bir ülkenin ihtiyaç duyduğu iş gücü açısından değil, aynı zamanda ipek ve tütün gibi piyasa için üretim yapan çok sayıda çiftçi ve girişimciyi de kapsamaları açısından önemlidir. Dahası sadece mübadillerin sayıları bile küçük ve sınırlı bir iç pazarın büyümesine katkı sağlamıştır. Yunanistan'da bu alanda kazanılan başarılar dönemin gözlemcilerini etkilemiştir.⁵⁵ Aktar'ın Yiannakopoulos'tan aktardığına göre *“kentsel göçmen nüfus ucuz iş gücü ve aynı zamanda yetenekli zanaatkârlar açısından bir kaynaktır. Ülke iş yeteneği ve tecrübesini kanıtlamış insanlarla zenginleşmiştir.”*⁵⁶

Türkiye'den ayrılan mübadillerin en önemli tarımsal faaliyetlerinden biri bağcılıktır. Bir diğer önemli tarım ürünü tütündür. Mübadiller bağcılık ve tütüncülük konusunda uzman olduklarından Yunanistan'da bu iki ürünü hem nicelik hem nitelik olarak artırmışlardır. Türkiye'yi en azından başlangıçta olumsuz etkilemesi beklenen bu gelişmenin sebebi çok sayıda Rum mübadilin tütüncülükle uğraşması olduğu kadar, Yunanistan'da tarım teknik ve yöntemlerinde görülen gelişmeler olarak belirtilmiştir.⁵⁷ Elbette bu gelişmelerde Yunanistan'a giden mübadillerin yerleştirilmeleri ve ekonomik faaliyetlerini yerine getirmeleri konusunda finansal destek sağlamakla görevli, Milletler

⁵³ Aynı yer.

⁵⁴ Güven, *age.*, s. 86.

⁵⁵ Elisabeth Kontogiorgi, “Economic Consequences Following Refugee Settlement in Greek Macedonia, 1923-1932,” *Crossing The Aegean An Appraisal of The 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Berghahn Books, BergStudies Forced Migration, Ed. Renee Hirschon, Volume 12, New York-Oxford, 2003/2004, s. 65-67.

⁵⁶ Aktar, “Homogenising the Nation...” s. 82.

⁵⁷ Belli, *age.*, s. 80-81; Arı, *age.*, s. 178.

Cemiyeti himayesinde uluslararası bir organ olarak kurulan Göçmen İskân Komisyonu'nun rolü unutulmamalıdır.⁵⁸

Her fırsatta Türkiye'nin bir tarım ülkesi olduğunun dile getirildiği ve genel olarak tarım sektörüne yönelik önlemler aldığı görülen Türk yönetimi, zirai alanda gelen mübadillerin geldikleri yerlerdeki bilgi ve tecrübelerinden faydalanarak yerleştikleri yerlerde tekrar üretici durumuna geçmelerini sağlamak için birtakım düzenlemeler yapmak yoluna gitmiştir.⁵⁹ Örneğin Vodina, Karaferye ve Karacaova'daki bağcı ailelerin İzmir mıntkasında iskânlarını kararlaştırmış ve bunların diğerlerinden ayrılarak hemen sevklerinin sağlanması istenmiştir. Gelen mübadillerin üretici duruma geçmeleri için ihtiyaca göre mısıra, darı, fasulye, nohut, kavun, karpuz ve tütün gibi ürünlerin yetiştirilmesi için gerekli alet ve tohumların temin edilerek dağıtılmasına karar verilmiştir.⁶⁰

Alınan önlemlerin eksiksiz yürütüldüğünü söylemek olanaksız olsa da tarım sektöründeki olumsuzlukların kısa bir süre içinde giderilebildiği düşünülmektedir. Bu konuda önemli bir örnek olması bakımından İzmir Ticaret Odası Reisi Alayelizâde Mahmud tarafından 1925 yılında hazırlanan "Rumların Hicretinden Evvel ve Sonra İzmir Ahval-i İktisâdiyesi" başlığını taşıyan rapor oldukça kayda değerdir. Raporda; İzmir'in bir ticaret kenti olduğu ve burada ihracata konu olan ürünlerin çoğunun tarımsal ürünler olduğu, bu ürünlerden bazılarında Rum ve Ermeniler'in herhangi bir rolü olmadığı, tütün, üzüm, incir, zeytinyağı ve pamuk üretiminde ise az ya da çok rolleri olduğu belirtilmiştir. Batılı ülkelerde Rum ve Ermeniler'in göçü ile bu ürünlerin üretiminde bir gerileme beklenmesine karşın Türklerin bu beklentileri boşa çıkardıkları istatistiklerle ispatlanmaya çalışılmıştır.⁶¹

Nitekim Kemal Arı da 1925 yılı ile 1927 yılı arasında pamuk, tütün ve fındık üretiminde eski üretim düzeylerine ulaştığını belirtmektedir. İş gücündeki azalmanın yanında tüccar sınıfının bağlantılarından ve örgütsel yeteneğinden yoksun olunmasına karşın, Türkiye'de pazara yönelik tarımın önemini koruması

⁵⁸ Kontogiorgi, *age.*, s. 65-66.

⁵⁹ *Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 1 (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950)*, TBMM Başkanlığı Yayınları, TBMM Basımevi, Ankara, 2013, s. 72-76, 98-99.

⁶⁰ T.C. *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşinleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)* 272.00.00.11.17.80.9, Vodine, Karaferye ve Karacaova'daki Ailelerin İzmir Mıntkasında İskanları ve Hemen Sevklerinin Yapılması, 29/03/1924; *BCA* 272.00.00.11.18.82.12, Muhacirlerin Derhal Üretici Duruma Geçmeleri İçin Gerekli Zirai Alet ve Tohumların Mahallince Temin Edilerek Dağıtılması, 17/04/1924.

⁶¹ "Rumların Hicretinden Evvel ve Sonra İzmir Ahval-i İktisadiyesi", *İstanbul Sanayi ve Ticaret Odası Mecmuası*, Yıl 41, Sayı 5, Mayıs 1341 (1925), s. 872-876.

şaşırtıcı bulunmaktadır. Bu durum yabancı sermayenin artmasına ve Müslüman tüccar sınıfın hızla olgunlaşması gibi iki nedene bağlanmaktadır.⁶²

Türkiye'den ayrılan mübadiller bazı önemli iş kollarını da Yunanistan'a aktarmışlardır. Bunların en önemlilerinden biri halıcılıktır. Rum mübadillerin bilgi ve tecrübeleri Yunan hükümetinin verdiği destekle birleşince Yunanistan'da halıcılık sanayinin oluşmasına katkı sağlanmıştır. Böylece dış pazarlarda ortaya çıkan Yunan rekabeti nedeniyle Türkiye güçlüklerle karşılaşmış, yine de üretim düşmemiştir.⁶³

Yunanistan'daki ipek sanayi Türkiye'de ipekçilik iş kolunda çalışmış mübadillerin Yunanistan'a gitmesiyle gelişmiştir. Mora'da hepsi ipek üretiminde uzmanlaşmış 550 mübadil aileden oluşan bir köy kurulmuştur. Türk ipek sanayi, Rum atölye sahipleri ve işçilerini nüfus mübadelesiyle kaybettikten sonra tekrar eski haline gelememiştir. Ayrıca çömlekçilik, bakırcılık gibi zanaatlar, Kütahya çiniciliği, nakış işleri, yün örme sanayi, gümüşçülük, mine işi seramik eşya vb. de mübadillerle birlikte giden iş kolları arasında yer almıştır.⁶⁴

Millî bir ekonomik düzen oluşturmak isteyen Cumhuriyet hükümetlerinin çiftçi mübadiller yanında sanatkâr veya zanaatkâr mübadillere yönelik de birtakım tedbirler aldığı görülmüştür. Devlet gelen Müslüman Türk unsuru yerleştirirken; piyasada duyulan ihtiyaca göre onların bilgi ve birikimlerinden yararlanmak üzere hareket etmiş olmalıdır. Alınan tedbirler arasında sanatkâr mübadillere yönelik talimatname devletin bu konu ile ilgili icraatlarına yönelik eğilim konusunda fikir vermektedir.

Sanatkâr muhacirlere bedeli sonradan alınmak üzere verilecek alet, edevat ve sermaye hakkında Mübadele İmar ve İskân Vekaleti tarafından düzenlenen talimatname İcra Vekilleri Heyeti tarafından 30/04/1924 tarihinde kabul olunmuştur. Mübadele İmar ve İskân Kanununa uygun olarak iskân edilen yardıma ihtiyacı olan sanat erbapları ve meslek sahiplerine bu talimatnamede düzenlendiği şekilde yardım edilmesi öngörülmüştür. İlk olarak her bir sanatçı/zanaatkâr için yaptığı işin türüne göre geçici bir dükkân, fırın veya genel olarak imalathane için elverişli bina veya baraka verilecektir. Bu binalar geçici olarak aidiyet suretiyle verilip bundan dolayı kira alınmayacaktır. İkinci olarak; bu sanat erbabı ve meslek sahiplerinden ihtiyacı olanlara alet ve edevat-ı sanaiye oluşturulacak bir komisyon marifetiyle satın alma ve tedarik etme şeklinde verilecektir. Borçlandırılmak suretiyle her bir sanatkâra verilecek alet ve edevatın türüne göre satın alma bedeli tespit edilerek duvarcı, dülgere, camcı, tekneci, demirci, dokumacı, eczacı gibi sanat ve meslek mensuplarına ait cetvel

⁶² Arı, *age.*, s. 180.

⁶³ Belli, *age.*, s. 82; Arı, *age.*, s. 178-179.

⁶⁴ Belli, *age.*, s. 82-83; Arı, *age.*, s. 179-180.

hazırlanmıştır. Muhacirler alacakları alet ve edevatı- sanaiyeyi satmayacaklarına dair bir kefaletname düzenleyeceklerdir. Bu alet ve edevat-ı sanaiyenin maliyet fiyatı karşılığında sanat erbabından birer borç senedi alınacak, senedi kefiller de imzalayacaklardır. Borç senetlerinde sanatkâr muhacire verilecek alet ve edevat-ı sanaiye bedelleri üç senede ve altı taksitte ödeneceği belirtilecektir.⁶⁵

Alınan bu tür önlemlere karşın ülkenin birçok yerinde mübadeleden dolayı eksilen türlü mesleklerden iş gücüne bu arada küçük zanaatkârlara talep artmıştır. Tarım dışı mesleklerden mübadillere duyulan ihtiyaç ülkenin çeşitli yerlerinde dile getirilmiştir.⁶⁶ Örneğin Akhisar Belediye Başkanlığından alınan telgrafta buraya gönderilecek muhacirlerin arasında 10 demirci ve 10 duvarcı ustası bulunmasının istendiği belirtilmektedir.⁶⁷ Falih Rıfkı Atay da Batı Anadolu'yu Türkler için oturulmaz bir yere çevirmek isteyen Yunanların aslında kendi ırklarının bu topraklardaki yaşayışlarına son verdiklerinden söz etmektedir. Atay'ın ifadesiyle Rum halk ile beraber İzmir'in, bütün Batı Anadolu'nun her türlü ekonomisi de köklerinden sökülüp atılmaktadır. Bir merkezde kasabalıların devlet makamlarına giderek "Arabamızı tamir ettiremiyoruz, giden Hristiyanlardan sanat sahibi olanları geri göndertseniz..." talebinde bulunmak ihtiyacı duyulmuştur.⁶⁸

Ekonomiyi millileştirmek yolunda Türkiye'deki yabancıların ticaret hakkına bazı sınırlamalar getiren devlet; Türk Hava Limanları arasında hava yolu ile yolcu taşımak, özel okul açmak, özel hastane açmak, gözlükçülük yapmak, eczacılık yapmak, gazete ve dergi çıkarmak, maden arama ve işletme, borsa ve kambiyo işleri; serbest mesleklerden avukatlık, tabiplik ve diğer tıp meslekleri, mühendislik ve mimarlık gibi çoğu mesleğe tahditler konulmasını sağlamıştır.⁶⁹ Bu tahditler bütün bu alanlarda ücretli çalışan veya serbest meslek sahibi olan gayrimüslimleri dolayısıyla Rumları etkileyen birtakım uygulamaların da başlaması anlamına gelmektedir. Bu meslekler içinde en fazla ses getiren uygulamalardan biri avukatlık mesleğine yönelik olmaktadır.

3 Nisan 1924'te TBMM'de kabul edilen 460 Sayılı Muhamat Kanunu, avukatlara yönelik Cumhuriyetin ilanından sonra yapılan ilk düzenlemedir. İstanbul Barosunda tasfiyeye yol açan Kanunun geçici maddesine dayanarak İstanbul avukatlarının ahlakını (meslek etiği) inceleyen bir komisyon, Eylül

⁶⁵BCA 30.18.01.01.09.24.17, Sanatkâr Göçmenlere Verilecek Alet, Edavat ve Sermayeye Dair Yönetmeliğin Onayı, 30/04/1924.

⁶⁶ Koraltürk, *age.*, s. 66-67.

⁶⁷ BCA 272.0.0.11.17.76.11, Akhisar'a Gönderilecek Muhacirler Arasında Demirci ve Duvarcı Ustalarının da Bulundurulması, 11/02/1924.

⁶⁸ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya III*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1999, s. 139.

⁶⁹ Gündüz Ökçün, *Yabancıların Türkiye'de Çalışma Hürriyeti*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 2. Basım, Ankara, 1998, s. 52-66.

1924'te 960 kişilik baronun bazı üyelerini çıkarmıştır. Barodan çıkarılanlar arasında Müslüman olanların yanı sıra Müslüman olmayanlar da vardır. Bu karar, barodaki Rum üyelerin önemli bir kısmını etkilediği için Yunan Hükûmeti Milletler Cemiyeti'ni protesto etmiştir. Alexandris'in verdiği bilgilere göre Türk Hükûmeti Rum avukatlara yönelik ayrımcılık ithamlarını reddederek şu ifadelerin altını çizmiştir:⁷⁰

“Bu tedbir asla belli bir kategoriye amaçlamamıştır. Bugün Konstantinopol barosuna kayıtlı 42 tane Yunanlı avukat vardır ve görevlerini yerine getirmektedirler. Bu uygulamanın yasak olduğu kimselere gelince tıpkı Müslüman Türklerin durumları gibidir. Zira onlar mesleklerinin mecburi kanunları tarafından belirlenen birincil şartları yerine getirmemişlerdi. Sınır dışı edilen herkesin kendi ülkesinin adalet vasıtalarına başvurma hakkı vardır ve kendi durumunu revize ettirme aracı vardır.”

Aralarında Rum avukatların da bulunduğu barodan tasfiye edilen toplam 80 avukat itirazları sonucu Adliye Vekâleti'nin kararı ile baroya geri alınmışlardır. Gayrimüslimlerin avukatlık yapmalarını sadece bu kanun zorlaştırmamıştır. Bu kanunun bazı maddelerinde değişiklik öngören 6 Ocak 1926 tarihli ve 708 sayılı kanun ile avukatların baro tarafından tanınabilmeleri için önce bir mahkemede iki yıl memur olarak çalışma yükümlülüğü getirilmiştir. Mahkemelerde yalnızca Müslüman Türklerin çalıştırılması ise gayrimüslimlerin bu koşulu yerine getirmelerini engellemektedir.⁷¹

1924 yılındaki tartışmaların etkisiyle olsa gerek, 1938 yılında gündeme gelen Avukatlık Kanunu'nda daha titiz davranıldığı ve tartışmalara meydan verilmek istenmediği anlaşılmaktadır. 27 Haziran 1938 tarihinde konu ile ilgili kanunun TBMM'de görüşülmesi sırasında “kazalarda mektepten çıkmış avukat olmadığından, görevini suistimal eden hâkim ve kâtip görevlilerinin işten el çektirilmeleri üzerine avukatlık yapmaya başladıklarından, o günkü koşullarda avukatların %70-80'inin böyle olduğundan” bahsedilmiştir. Ahmed Hilmi Kalaç'a göre adliyeyi bozan bunlardır ve mevcut kanun bunların tasfiyesini içermemektedir. Kalaç'ın tasfiye konusundaki söylemleri üzerine Adliye Vekili Şükrü Saraçoğlu akılcı şu açıklamayı yapmıştır: ⁷²

“...Benim cevabım, ediyoruz ve etmiyoruzdan ziyade, makineyi öyle kuruyoruz ki, otomatik olarak tasfiye kendi içinde mündemiçtir. Kimseyi tasfiye etmiyoruz, fakat makine daima kötülerini aradan atacak surette kurulmuştur. Bir kusurumuz varsa onu düzeltmeliyiz. Binaenaleyh, böyle

⁷⁰ Alexandris, *age.*, s.111-112.

⁷¹ Barodan çıkarılan üyeler konusunda; Alexandris baronun 960 üyesinin 350'sinin diskalifiye edildiğini söylerken, Bali 960 avukattan 431'inin dosyasının uygun bulunduğunu, diğerlerinin çalışma izinlerinin iptal edildiğini söylemektedir. Alexandris, *age.*, s. 111-112. Bali, *age.*, s. 225; Koraltürk, *age.*, s. 205-206.

⁷² TBMM *Tutanak Dergisi*, Dönem 5, Cilt 26, s. 348-350.

ezberden veya evvelden kararlaştırılmış bir tasfiye derpiş edilmiş değildir. Fakat kanun öyle tertip edilmiştir ki, avukatlık müessesesi her sene, bir sene evvelinden daha iyi ilerleyecektir...”

Yeni kanunun kabulü baronun özellikle Türk üyeleri tarafından memnuniyetle karşılanmış, kanunun avukatlık mesleğini medeni devletlerde olduğu gibi bir meslek olarak tanınmasını sağladığından, mesleğin şeref ve haysiyetini koruyacak ve bütün ihtiyaçları karşılayacak hale getirildiğinden söz edilmiştir. Cumhuriyetin feyizli bir eseri olarak nitelenen bu kanun konusunda bazı avukatlar “Şükrü Saraçoğlu'nun hayatında hiçbir iş görmemiş bile olsa adını ebedileştirmeye yeteceği” konusunda ittifak içinde olmuşlardır.⁷³

1924 yılında başlatılarak 1938'e kadar uzanan bu tasfiye sürecinde gayrimüslim unsurlara duyulan güvensizliğin etkili olduğunu eklemeliyiz. Şöyle ki, 1938 yılında barolardaki tasfiye sürecinde baro mecmuasında yayınlanan “Türk Avukatlığının Tarihine Kısa Bir Bakış” başlığını taşıyan bir yazıda “*mütareke yıllarının irinle dolu olan kursakları patlattığından, İstanbul'un göbeğinde Rum barosu, Ermeni barosu, Yahudi barosu oluşturmaya teşebbüs edildiğinden*” söz edilmiştir. Bu yazıya göre: “*Yurtseverler vatan için ağlarken, bazı avukatlar ecnebi konsoloshane mahkemelerinde iş takip etmişler, Türkleri sille tokat oraya sürüklemişlerdir.*” Bu sebeple bu işleri yaptığı öne sürülen bu şahısların Türk barosunda kayıtlı olmalarından duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir.⁷⁴ Baro mecmuasında yayınlanan bu yazı ile ortaya atılan iddialar Rum, Ermeni ve Yahudi avukatlar tarafından önemsenmiş, bu iddiaları teessürle karşılayıp işlerinde böyle hain olmadığını söyleyerek olayı tekzip ve protesto edenler olmuştur.⁷⁵

Benzer bir dönüşüm sağlık sektöründe çalışan meslek gruplarında yaşanmıştır. 11 Nisan 1928 tarihinde kabul edilen “Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun”un 1. maddesinde “*Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde tababet icra ve herhangi surette olursa olsun hasta tedavi edebilmek için Türkiye Darülfünunu Tıp Fakültesinden diploma sahibi olmak ve Türk bulunmak şarttır.*” denmektedir.⁷⁶ 1219 Sayılı Kanun layihasının gerekçesinde belirtildiği üzere tababet sanatının icrası için mevcut bir nizamname bulunmaktadır. Tababet mesleğinin gelişmesi ve değişmesi yanında kapitülasyonların kalkmasıyla “beynelmilel ahkâmı cedidenin vaz edilmiş bulunması” sebebiyle uygulama kabiliyetini tamamen kaybetmiştir. Yine gerekçeye göre diğer modern

⁷³ *Son Posta*, 11 Birincikanun, 1938; *Ulus*, 2 İlkkanun 1938; *Ulus*, 3 İlkkanun 1938.

⁷⁴ *Son Posta*, 3 Birincikanun 1938.

⁷⁵ *Son Posta*, 8 Birincikanun 1938; *Son Posta*, 9 Birincikanun 1938.

⁷⁶ *Resmî Gazete*, 14/04/1928.

devletlerde olduğu gibi Türkiye’de de Türk tabiplerinin Lozan’la tanınan millî haklarını teyit amacını gütmektedir.⁷⁷

Avukatlık ve tababet ile ilgili meslek alanlarında yapılan düzenlemelere bakıldığında sadece iş gücünün millileştirilmesi amacı değil, aynı zamanda mesleğin günün ihtiyaçlarına cevap verecek hale getirilmesi ve meslek mensuplarının kalitesini artırma gibi amaçlara da hizmet ettiği söylenebilir.

Avukatlık ve tababet gibi meslekler yanında daha genel içerikli ve düşük ücretli işleri de kapsayan bir kanun, çalışan kesime millî bir nitelik verilmesi uygulamalarının bir diğer önemli aşamasıdır. 11 Haziran 1932 tarihinde kabul edilen 2007 Sayılı “Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun” ile “Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde kanunda listelenen sanat ve hizmetler münhasıran Türk vatandaşları tarafından yapılacaktır. Bu sanat ve hizmetlerin Türk vatandaşı olmayanlar tarafından yapılması yasaktır. Listede yer alan meslekler: A) Ayak satıcılığı; çalgıcılık; fotoğrafçılık; berberlik; müretteplik; simsarlık; elbise, kasket ve kondura imâlciliği; borsalarda mubayacılık; devlet inhisarına tâbi maddelerin satıcılığı; seyyahlara tercümanlık ve rehberlik; inşaat, demir ve ahşap sanayi işçilikleri; umumî nakliye vesaiti ile su ve tenvir ve teshin ve muhabere işlerinde daimî ve muvakkat işçilik; karada tahmil ve tahliye işleri; şoförlük ve muavinliği; alelûmum amelelik; her türlü müesseselerde ticarethane, apartman; han, otel ve şirketlerde bekçilik, kapıcılık, odabaşılık; otel, han, hamam, kahvehane, gazino, dansîğ ve barlarda kadın ve erkek hizmetçilik (garson ve servant); bar oyuncu ve şarkıcılığı. B) Baytarlık ve kimyagerlik.”⁷⁸

Bu kanundan özellikle serbest meslek erbabı ile küçük esnaf ve sokak satıcıları etkilenmiştir. 1934 yılında yürürlüğe giren yasanın uygulanmasıyla İzmir’den Selanik’e göç eden Yunan vatandaşı 100 Yahudi ailenin evlerine el koyulduğu söylenmektedir. Dilek Güven’in belirttiğine göre sadece 1934 yılının yaz aylarında 2000 Rum İstanbul’dan göç etmiş, bir yıl içinde göç eden Yunan pasaportlu Rumların sayısı 9000’i bulmuştur.⁷⁹

İstanbul’daki Amerikan Başkonsolosu, Charles N. Allen, ABD Çalışma Sekreterliğine “kesinlikle gizli” ibareli bir mektup göndermiş ve yasanın özünü şöyle açıklamıştır: “*Aslına bakılırsa yetkililerin, sadece yabancıların değil, aynı zamanda gayrimüslim Türk vatandaşlarının da görevden alınmasını sağlamaya çalıştığı durumlar olduğu bildirildi.*”⁸⁰

⁷⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 3, 29 Mart 1928, s. 1; Ökçün, *Yabancıların Türkiye’de Çalışma Hürriyeti*, s. 63-64.

⁷⁸ *Resmî Gazete*, 16/06/1932, Kanun No: 2007.

⁷⁹ Güven, *age.*, s. 86; Aktar, “Homogenising the Nation...”, s. 93.

⁸⁰ Aktar, “Conversion of a ‘Country’...”, s. 31-32.

Bir yıl sonra İngiliz Büyükelçisi Charles Morgan ise bu yasa hakkında uzun bir rapor yazarak; Ankara'daki yetkililerin diğer ulusların yaptığı gibi yabancıların istihdamı ile ilgili uygulamaları ekonomik gereklilikten dolayı yaptıklarını iddia etseler de 1929'daki Büyük Buhran ile hiçbir ilgisi olmadığını ifade etmiştir. Morgan'ın iddiaları şöyle devam etmiştir:⁸¹

“Kanun Türkiye'yi sadece Türkler için uygun bir alan yapan ve yabancıları yok eden bir plan üzerinde uzun yıllar süren istikrarlı çalışmanın sonucudur ki yabancılardan nasıl daha çabuk vazgeçeceklerini Türklere daha iyi öğreten mevcut yabancı uzmanları korur. 1923 yılında Lozan'da başlayarak kıyı taşımacılığı ve deniz işlerinin Türklere yaptırılmasıyla başlayan, bunu takiben yabancıların kırsalda yaşamalarını yasaklayarak, Köy Yasası ile onları kasabalara sürmek, imtiyazlı ve kamu hizmet kuruluşları ile büyük banka, sanayi ve ticaret kuruluşlarını ve yabancıları işten çıkararak sadece Müslümanları istihdam etmeye zorlayarak, Türk Hükümeti, yabancı çalışana ödenen çok daha yüksek ücretli yabancı çalışana ayıklama ve yer değiştirme amacını sürekli olarak sürdürmüştür... Bu yabancı düşmanlığının itici gücü kısmen İslam'ın Hristiyanlık hakkındaki eski köklü düşmanlığının ilham verdiği fanatizm, kısmen yabancıların büyük şehirlerde sınırlandırıldığı ve sayılarının az olduğu zaman ülkenin güvende olduğunu hissettiren militarizm, kısmen Türkiye'deki tüm faaliyetlerin Türkçe olması gerektiğine ve Türklerin herhangi bir dalda yabancılar kadar yetenekli olduğuna ikna olmuş milliyetçilik ve kısmen Küçük Asya'da Rum ve Ermeniler'in kazançlarının büyüklüğü ile kışkırtılmış hırs ve şimdi kendisine yabancı bir kalıba adım atmaya hazır...”

Bütün bu düzenlemelerin sonucunda ise çok sayıda iş insanı ve yabancı şirket çalışanı örneğinde olduğu gibi serbest mesleklerdeki çoğu Rum üye başka ülkeleri tercih etmiştir. Hristiyanların iş yaşamı dışında bırakılmaları sadece iyi ücretli işlerle sınırlı olmamış, çalışan sınıfın diğer bazı üyeleri de bu durumdan ciddi şekilde etkilenmiştir. Örneğin posta hizmetleri millileştirildiğinde gayri müslimler ve yabancıların pilotluk, gemi levazımı ve dalgıçlık gibi profesyonel meslekleri sürdürmeleri yasaklanmıştır. Bunun yanında Türkiye'deki genel sol karşıtı eğilim aktif Rum sendikalarını da etkilemiştir. Serafım Maximos, Nicholas Asimakopoulos, Ilias Zacharias ve Ronald Gensberg gibi gayri müslim işçi liderleri Yunanistan'a ve Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmiştir. Dolayısıyla 1920'de Maximos ve yardımcıları tarafından kurulan İstanbul Rum Sendikası unutulmaya mahkûm olmuştur.⁸²

⁸¹ Aynı yer.

⁸² Alexandris, *age.*, s. 112; G.S. Harris *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, Çev. Enis Yedek, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1975, s. 181.

Sonuç

Osmanlı ekonomik hayatında Rumların hem sermayedar sınıf hem emek sınıfı açısından sahip oldukları avantajlı konum Türk halkında öteden beri bir rahatsızlık yaratmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve savaş sonrasında Yunanlılar ve İngilizler tarafından mübadele fikrinin dile getirildiğine bakılırsa, Yunanlıların Osmanlı'daki Rumların lehine olan bu durumu kullanmayı hesap ettikleri bellidir. Bu durumda Türk tarafı ile de anlaşılması sonucunda hayata geçirilen mübadele uygulamasının sadece tek taraflı bir irade sonucu yaşanmış bir süreç olmadığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla mübadelenin sermayedar ve çalışan kesim açısından ortaya çıkardığı olumsuz sonuçların sadece Türk tarafına mal edilmesi tarafsız bir değerlendirme olamaz.

Bunun yanı sıra, mübadele fikrinin olgunlaştığı bir zamanda Şubat 1923'te İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'nde, sermayenin millileştirilmesi yanında çalışan kesimde Türk unsurunun yabancı unsurlarla ikame eğilimi görülmüştür. Böylece mübadele uygulamasının ekonomiye çalışan kesim açısından millî bir nitelik vermek ve halkın çok daha büyük bir kesiminin refahını ilgilendirecek bir dönüşümün ilk adımlarını atmak konusunda hükûmete bir fırsat sunduğunu söyleyebiliriz.

Cumhuriyet hükümetleri imtiyazlı şirketlerde çalışan gayrimüslim ve yabancı unsurlar yanında hemen hemen tüm mesleklerdeki çalışan kesimin de millileştirilmesi uygulamaları ile hem millî ekonomi oluşturma hedefine hizmet etmiş, hem de siyasal birliği sağlayarak kendini güvende tutacağını hesaplamış olmaktadır. Türk ve Müslüman unsurun refahı için çalışan kesimde düşük ücretli işlerden en yüksek dereceli işlere kadar yapılan tahsis elbette bu birliğe yansacaktır. Bunun yanında dönüşümün psikolojik bir yönünün olduğu da yadsınamaz. Bu nedenle ekonomiye Rumların hâkimiyetine tepki Osmanlı'da başlasa da iş gücünü millileştirme uygulamaları tek bir azınlık grubuna ya da yabancıya yönelik olmamıştır. Ancak çalışan kesimi millileştirme sürecinden en fazla etkilenen gayrimüslim nüfusun Rum olduğu şüphe götürmez, çünkü ülke nüfusundaki gayrimüslimlerden Rumların oranı diğer gayrimüslimlere nazaran fazla olduğu gibi, Rumların sermaye ve emek bölüşümündeki oranları Müslüman Türklerden de fazladır. 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi de bu durumun değiştirilebilmesi hedefine yönelik oldukça elverişli bir uygulama olup, her iki ülkenin nüfusu homojenleştirme politikaları ile de uyumludur. Bunun yanında göç olaylarının her türlü iyi niyet ve tedbire rağmen sorunsuz gerçekleşmesinin nerdeyse imkânsız olduğu, her göç olayının kendine has koşulları nedeniyle mutlaka bazı kesimleri hoşnutsuz bırakabileceği unutulmamalıdır.

Mübadele ile hem Yunanistan hem Türkiye gelen mübadillerden ekonomik bir fırsat yaratmak istediye de Yunanistan'ın aksine Türkiye'nin bu süreci

dışardan herhangi bir yardım almadan yürütmüş olması, gelenlerin sayısının gidenlerden az olması ve süreç yönetimindeki tecrübesizlikler ile ortaya çıkan beklenmedik aksaklıklar en azından kısa vadede beklenen olumlu gelişmeyi yaratmamış görünmektedir.

Sürecin sonunda uzun vadede ise bu dönüşümün nitelik ve nicelik bakımından Türkiye'deki mevcut iş gücü yapısının oluşmasında kayda değer etkileri olduğu söylenebilir. Ancak Türk-Rum iş gücündeki bu dönüşümü değerlendirirken; 1936 yılına kadar henüz güncel bir İş Kanunu bulunmaması ve esnaf/zanaatkar ayırımının netleşmemesi, sanayileşmenin iptidailiği ve işçinin sınıfsal varlığının olgunlaşmaması, iskân edilen tarım çalışanlarının durumunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Ayrıca gelen mübadillerin çeşitli sebeplerle geldikleri yerlerdeki işleri yapamadıkları için vasıflı veya vasıfsız başka işlere yönelmiş olmaları da düşünülmelidir.

Bunun yanında Rumların emek piyasasındaki hâkimiyetlerine bağlı olarak sendikalaşma eğilimlerinin de Türklere oranla fazla olduğunu düşünürsek; mübadelenin sonucunda oluşturulmaya çalışılan Türk iş gücünde bu eğilimin zayıf olması doğaldır. Örgütlenme ve eylem açısından pasif bir iş gücünün varlığının ise Cumhuriyetin ilk yıllarında hükûmetin iş gücünü ve piyasayı kontrol etme amacına olumlu katkı sağlamış olabileceğini söyleyebiliriz.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşinleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

272.0.0.11.17.76.11, Akhisar'a Gönderilecek Muhacirler Arasında Demirci ve Duvarcı Ustalarının da Bulundurulması, 11/02/1924.

272.00.00.11.17.80.9, Vodine, Karaferye ve Karacaova'daki Bağcı Ailelerin Kamilen İzmir Mıntıkası'nda İskanları ve Hemen Sevklarının Yapılması, 29/03/1924.

272.00.00.11.18.82.12, Muhacirlerin Derhal Üretici Duruma Geçmeleri İçin Gerekli Zirai Alet ve Tohumların Mahallince Temin Edilerek Dağıtılması, 17/04/1924.

30.18.01.01.09.24.17, Sanatkâr Göçmenlere Verilecek Alet, Edevat ve Sermayeye Dair Yönetmeliğin Onayı, 30/04/1924.

Resmî Yayınlar

TBMM Tutanak Dergisi (1938) Devre 5, Cilt 26, İnikat 81, 27Haziran.

TBMM Zabıt Ceridesi

(1923) Devre 2, Cilt 4, İçtima 77, 31 Aralık.

(1924) Devre 2, Cilt 5, İçtima 96, 6 Şubat.

(1928) Devre 3, Cilt 3, İnikat 54, 29 Mart.

Resmî Gazete (1926) 31 Mart

----- (1926) 22 Nisan

----- (1927) 15 Haziran

----- (1927) 31 Temmuz

----- (1928) 14 Nisan

----- (1932) 16 Haziran

Sürelî Yayınlar

(1930) Yahudiler Türkleşmelidir, *Vakit*, 22 Teşrinievvel.

(1930) Eyi Rum Olmak Ne Demektir?, *Vakit*, 23 Teşrinievvel.

(1930) Devlet Demiryollarında Kaç Gayri Türk Memur Vardır?, *Vakit*, 23 Kanunisanı.

(1938) Barodan Soruyoruz? Baro Mecmuasının Bir Makalesinde Mazileri Tasvir Olunanlar Hala Avukat mıdırlar?, *Son Posta*, 3 Birincikanun.

(1938) Yahudi Avukatlar Tekzip ve Protesto Ediyorlar, *Son Posta*, 8 Birincikanun.

(1938) Adliye Vekili Davayı Baro İdare Meclisi'nin Halledeceğini Söylüyor *Son Posta*, 9 Birincikanun.

(1938) Avukatlık Kanunu Yürürlüğe Girdi *Ulus*, 2 İlkkanun.

(1938) Avukatlık Kanunu Hakkında Anketimiz *Ulus*, 3 İlkkanun.

Kitaplar ve Makaleler

(1341/1925) Rumların Hicretinden Evvel ve Sonra İzmir Ahval-i İktisadiyesi, *İstanbul Sanayi ve Ticaret Odası Mecmuası*, Yıl 41, Sayı 5, s. 872-876.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (2006) ATAM Yayınları, Ankara.

Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (2013) Cilt 1- 24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950, TBMM Başkanlığı Yayınları, Ankara.

AKTAR Ayhan (2004) Homogenising the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience Of Population Exchange Reconsidered, *Crossing The Aegean: An Appraisal Of The 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Studies In Forced Migration, Ed. HIRSCHON, RENEE, Volume 12, Berghahn Books, New York/Oxford, 2003/2004, p. 79-95.

----- (2010) Conversion of a Country' into a 'Fatherland: The Case Of Turkification Examined, 1923-1934, *Nationalism in te Troubled Triangle: Cyprus, Greece and Turkey*, Ed. by Ayhan AKTAR and others Palgrave Macmillan, p. 21-35.

- ALEXANDRIS Alexis (1992) *The Greek Minority of İstanbul and Greek-Turkish Relations (1918-1974)*, Centre For Asia Minor Studies, Athens.
- ARI Kemal (2010) *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ATAY Falih Rıfki (1999) *Çankaya III*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.
- AVCIOĞLU Doğan (2002) *Millî Kurtuluş Tarihi-1838'den 1995'e Üçüncü Kitap*, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- BALİ Rıfat (2017) *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yabudileri- Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BAŞAR Ahmet Hamdi (1966) Zaferden Sonra İstanbul'da Başlayan İktisadi Savaş, *Barış Dünyası*, Sayı 54, s. 52-60.
- BAYAR Celal (1997) *Ben De Yazdım-Millî Mücadeleye Giriş*, Cilt 5, Sabah Kitapları, İstanbul.
- BELLİ Mihri (2006) *Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi-Ekonomik Açıdan Bir Bakış*, Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- GEORGEON François (1996) *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- GÖKALP Ziya (1981) *Makaleler VIII*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- GÜVEN Dilek (2005) *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- HARRİS G.S. (1975) *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, Çev. Enis YEDEK, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- İNAN Afet (1989) *İzmir İktisat Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara.
- KARPAT Kemal (2015) *Türk Demokrasi Tarihi- Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, 6. Baskı, İstanbul.
- KEYDER Çağlar (1987) *State and Class*, First Published by Verso, London-New York.
- KİLİ Suna - GÖZÜBÜYÜK Şeref (2006) *Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- KONTOGIORGI Elisabeth (2003/2004) Economic Consequences Following Refugee Settlement in Greek Macedonia (1923-1932), *Crossing The Aeagean: An Appraisal Of The 1923 Compulsory Populatin Exchange Between Greece and Turkey*, Studies In Forced Migration, Ed. Hirschon - Renee, Volume 12, Berghahn Books, New York/Oxford, pp. 63-77.

- KORALTÜRK Murat (2011) *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- NUR Rıza (2015) *Lozan Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul.
- ÖKÇÜN Gündüz (1997) *Türkiye İktisat Kongresi 1923- İzmir (Haberler- Belgeler- Yorumlar)*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Yayın No 59, Ankara.
- (1998) *Yabancıların Türkiye’de Çalışma Hürriyeti*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- PALLIS Alexander Anastasius (1997) *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, Çev. Orhan AZİZOĞLU, YKY Yayınları, İstanbul.
- SOYSAL İsmail (2000) *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara.
- TEZEL Yahya Sezai (1994) *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- TOYNBEE Arnold J. (2000) *Türkiye, Bir Milletten Yeniden Doğuşu II*, Çev. Kasım YARGICI, Yeni Gün Haber Ajansı.
- TUNÇAY Mete (1981) *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara.
- YAMAN Ahmet Emin (1998) *Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi (1919-1922)*, Betik Yayıncılık, Ankara.